

Sven Reichardt

Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára *

Michael Jeismann nemrégiben csúf, „telhetetlen hernyónak” nevezte a klasszikus társadalomtörténetet, mely kultúraszempontú megközelítéssel azon fáradozik, hogy végre egy „pillangó szárnycsapásával” emelkedhessen a „történelem törékeny értelemteliségéhez [Sinnhaftigkeit]” (Jeismann 1995). A társadalomtörténészek kultúrtörténeti „kölcsonzései” – így a szemrehányás – többnyire alig tükröznek többet, mint a kulturális dimenzió bevonásán való kétségbeesett fáradozást, tehát a történeti aktorok tapasztalatainak, cselekvéseinek és értelemezéseinek figyelembevételét, melyek a struktúrára szűkített társadalomtörténet-írásban nem, vagy csak mellékesen merülnek fel. A kultúrtörténeti fordulatot már a '80-as évek óta szorgalmazzák a német historiográfiában. A társadalomtörténet elveszítette varázserejét – így mondják néhány éve –, s egy új paradigma, a „historische Kulturwissenschaft” lépett a porondra.** A nyelvelméletek mellett a kulturszociológia, a kulturális antropológia vagy az etnológia nyújtotta változatos elméleti kínálat sokat ígérő újításnak számít a szociológia és a közgazdaságtan hagyományos kínálatával szemben. A modern nyugati világ társadalmi-gazdasági kiegyenlítődése a '80-as években arra utalt, hogy a klasszikus társadalomtörténet tulajdonképpeni témája mindinkább a disztinktív kultúrának mint uralmi és egyenlőtlenségi komplexumnak a területe.

A társadalomtörténet többnyire valóban a történelem elkülöníthető területének tartja a kultúrát. Még olyan rövidre zárt magyarázatokra is hozhatók fel példák, melyek a történeti aktorok kulturális értelmezéseit saját, az „objektív” társadalmi struktúrán belüli helyzetükből [Stellung] „vezetik le”. S végül a kultúra elméletek nem tartoznak az elméletekbe leginkább szerelmes társadalomtörténészek kedvencei közé. A kultúra azonban nem lehatárolható 'terület', hanem a társadalmi élet szimbolikus dimenziója, ami a társadalmi cselekvés értelmi- és jelentéssíkjára szorítkozik, nélküle lehetlenné válik a társadalomban való tájékozódás és a társadalmi folyamatok megértése. Ebből kiindulva három szintet különböztethetünk meg: A kulturális rendszer köré tömöríthető *értelmevonatkoztatás [Sinnbezug]* szimbolikus szintjét, a *szocializáció* és a *társadalmi kontroll* eljárási szintjét, végül a *gyakorlatok [Praktiken]* szintjét, amely átfogja a kultúraspecifikus cselekvést, és az uralkodó kulturális rendszerrel összhangban vagy annak ellenében mehet végbe. A kultúrjavak termelése, ezek materiális megoszlása és intézményi közvetítése, csakúgy, mint fogyasztásuk és csoportspecifikus elsajátítási és használati módjuk csak a kulturális gyakorlatok formáival való összjátékban érthető meg. Mindez egységes rálá-

* Sven Reichardt: Bourdieu für Historiker? Ein kultursoziologisches Angebot an die Sozialgeschichte. In: Thomas Mergel – Thomas Welskopp: *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München 1997. 71–93.

** Az elnevezés a korábban egyeduralmodó „Historische Sozialwissenschaft”-al szemben nyeri el értelmét. (A Fordító)

tást biztosít a társadalom értelem- és jelentésmintáira, a cselekvés lehetőségeit pedig történetileg képes kitapogatni.

Másrészt nehezen tarthatók a társadalomtörténet ellen irányuló népszerű érvek, mert a „történeti antropológiával” a történettudományban új módszerek honosodtak meg (kiváltképpen a kora újkornál), melyek a nevezett elméleti ajánlatot tudatosan befogadják és kidolgozzák.¹ Az újabb kultúrtörténet fejlődése nagyrészt a társadalomtörténetből eredeztethető.

Mennyiben tudná azonban épp Pierre Bourdieu társadalmiságról alkotott elmélete [Theorie des Sozialen] a társadalomtörténetet gazdagítani vagy megváltoztatni? Mindekelőtt azáltal, hogy a társadalomtudományoknak a társadalom- és kultúrtörténet között fennálló, a kiutat kereső társadalomelméleti alapkonfliktusa mögé hatol: mily módon kapcsolható össze a struktúra és a cselekvés? Pierre Bourdieu éppen e problémának szentelte életét. Ráadásul kutatásai kapcsolódnak a társadalmi egyenlőtlenséghez, a társadalomtörténet klasszikus kérdéséhez is. Bourdieu a kulturális jelentéseket és cselekvéseket az életstílus kutatások egy részével ellentétben nem fosztja meg a társadalmi összefüggésektől, épp ellenkezőleg, összekapcsolja és beágyazza őket. További előny, hogy Bourdieu elméletének fogalmai kivételesen jól operacionalizálhatóak. Elméleti kijelentéseit mindig konkrét vizsgálatokhoz köti, sőt, azok többnyire empirikus terepmunkákon alapulnak, mivel számára a vizsgált aktorok tapasztalatai a társadalmi világ és valóság szerves alkotórészei.

A kérdésselvetésnél, hogy mivel lehet Bourdieu az elméleti érdeklődésű történésznek hasznára, most nincs mód arra, hogy azt a francia strukturális antropológia gondolatmenetébe tudománytörténetileg is besoroljuk. E helyütt értelmiségszociológiájára, elméletének empirikus alapjaira és ismeretelméleti pozíciójára sem tudunk kitérni. Sokkal inkább kifejtésre kerülnek azok a társadalomelméleti kérdések, hogy a habitus fogalma milyen szerepet tölthet be a struktúra és cselekvés közötti közvetítésben, csakúgy, mint ahogy az általa kibővített és lényeges pontokon átalakított osztályelmületről tett észrevételei is a központban állnak. Végezetül az elmélet történetírásban való felhasználhatóságának lehetőségeit és korlátait vitatjuk meg.

I. HABITUS: CSELEKVÉS ÉS STRUKTÚRA KÖZÖTT

A habitus egy darab bensővé tett társadalom, melynek struktúrái a szocializáció során válnak részünké. Az aktorokat a habitus igazítja útba a gyakorlati stratégiákhoz [Praxisstrategien], melyek során – mivel inkorporált habitusuk ismeretlen marad előttük – úgy vélik, saját érdekeiket követik. Végül a habitus annyira stabil diszpozíciókat

¹ Egyetértek Reinhard Siederrel, aki a történeti antropológia címkét mindenekelőtt harci jelszóként értelmezi, ami (ahogyan az Alltagsgeschichte-ben és a mikrotörténetben is) „a megismerésnek praxeologikus módját” követeli meg (Sieder 1994: 453–458). A történeti antropológia fejlődéséhez lásd: van Dülmen 1995, valamint vö. a *Historische Anthropologie. Kultur - Gesellschaft - Alltag* című folyóirat fejlődését. A klasszikus társadalomtörténet [Sozialgeschichte] is teljességgel komolyan veszi a kultúrtörténeti kihívást. Így már Kocka 1986: 152–160.

teremt, hogy azok az egyéni gyakorlati stratégiákat még akkor is vezérlik, ha már nem illeszkednek a megváltozott környezethez.²

A habitus fogalmának a struktúra (mint pl. a marxi „Charaktermaske” fogalomban) versus gyakorlat primátusa (mint a voluntarista szubjektivisták szabad és erkölcsi személyisége), egyoldalú szemlélete között kell közvetítenie. A habitus a társadalmi aktorok diszpozíciórendszerét jelöli és meghatározott észlelési, gondolkodási tapasztalási, ítélet- és értékelési sémákat formál. Egyrészt a társadalmi struktúra által megalapozottan, másrészt legalább ennyire a társadalmi pozíciókban létező tartós észlelési, gondolkodási és ítéletsablonok által, melyek e struktúrák reprodukciójához járulnak hozzá.

Bourdieu – amennyiben a kollektív reprezentációs módok és a társadalmi osztályozás kifejezik a strukturális körülményeket – a struktúra fogalmát nem önmagában anyagiként [substantiell], hanem viszony(lat)okban létezőként [relational] fogja fel. Ez annyit tesz, hogy a társadalmiság szövete [soziale Strukturen] csak a társadalmi gyakorlat végrehajtásakor jön létre. Ugyanakkor az aktorok gyakorlata is alakítja a társadalmiság szövetét: a gyakorlati értelem [Sinn] és a gyakorlati értékelések szolgálnak e „strukturált gyakorlat” dialketikájának alapjául, melyek a valóság társadalmi konstrukcióját mind az aktorok individuális, mind kollektív stratégiáiban irányítják. A társadalmi szimbólumrendszerek strukturálják a jelentéseket, megismerési, valamint kommunikációs funkciójuk is van. E szabály-kódexből nem következik uniformizált gyakorlat, mivel a megszábotott kereteken belül játékteret hagy a különböző egyének és csoportok közötti szimbolikus küzdelmeknek. A cselekvések és társadalmi interakciók ennyiben szétválaszthatatlanul kötődnek a „gyakorlati cselekvések ökonómiájához”. A gyakorlat itt érdekhez kötött tevékenységet jelöl, melynél az érdek a társadalmi struktúrákhoz kötődik és a cselekvő aktor értelmi horizontja felett helyezkedhet el.

A habitus ezáltal a struktúra és a gyakorlat közötti közvetítővé [Operator] lesz, ami a gyakorlatot egy szabályrendszer formájában a struktúrához igazítja és biztosítja a struktúra gyakorlati reprodukcióját és aktualizálását. A „gyakorlati cselekvések ökonómiájában” az aktorok tudattalanul követik habitusukat, amely mind a kollektív történelem, mind pedig az individuális-élettörténeti tapasztalatok terméke (Bourdieu 1987: 101).³ E leülepedett tapasztalatok habituális sémák alakjában az emberekben „második természetű” válnak. A saját társadalmi világot az életvilág természetes határává változtatják, így a társadalmilag strukturált tapasztalatok természetes jelleget öltenek.⁴ Bourdieu elméletének középpontjában nem a szabadon cselekvő szubjektum áll, hanem a társadalmilag már megformált aktor. A bensővé vált habitus az általa vezérelt cselekvések gyakorlatteremtő elve, amely azonban a cselekvéseket nem determinálja teljesen, hanem csak megvalósulásuk módját és a lehetséges gyakorlatok határait rögzíti. A habituselmélet következőképpen a „praxisformák előállítási módjának az elmélete” (Bourdieu 1976: 164).⁵

2 Hans-Peter Müller a habitusnak ezt a karakterét olyan találó fogalmakkal jellemzi, mint Inkorporationsannahme-t, Strategieannahme-t, Unbewußtseinsannahme-t és Stabilitätsannahme-t. (Müller 1992: 258) A habitus fogalmához lásd Bourdieu 1976: 139–202.

3 Vö. uő. 1991a: 109–115.

4 A habitus önkéntelenségéhez lásd Bourdieu *Für eine Soziologie der Soziologen* In: Bourdieu 1993a: 79. uő 1992a: 283, 601, 657. valamint uő 1993a: 128.

5 Kiemelés tőlem: R. S. További irodalom ehhez Schwingel 1995: 63–68.

II. TŐKE ÉS OSZTÁLYOK

Bourdieu kijelentéseit a habitus fogalmához igazítva dolgozta ki és konkretizálta, míg az életstílusukat tekintve egymástól kölcsönösen elkülönült társadalmi csoportok megkülönböztetésre irányuló igyekezetét [Distinktionsbemühungen] egy saját osztályelmélet alapján vizsgálta. Először is az aktoroknak a specifikus erőforrások feletti rendelkezési erejét kutatja, amit „tőkének” nevez. Három tőkefajta különböztet meg.⁶ Az elméletet tárgyaló irodalomban olykor elsikkadó „társadalmi tőke” alatt kapcsolatok tartós hálóját érti, melyen belül persze individuumokat találunk. Ez a csoporthoz tartozás erőforrását jelöli, – a családhoz vagy a nemességhez való tartozáson keresztül örökölt társadalmi tőkét, csakúgy mint az egyesületi tagsággal elnyert társadalmi kapcsolatokat. Miután az individuumok kapcsolatok hálójában helyezkednek el, – a kapcsolatok kiaknázására a hálózatukon belül mindig biztosított számukra egy meghatározott mértékű bizalomelőleg és érzelmi előzékenység (házassági esélyek stb.).

A jól ismert „kulturális tőkét” konvertálható humántőkeként jellemezhetnénk. A család és az iskola nyújtotta szocializációs keret által láthatóvá és operacionalizálhatóvá téve a legszélesebb értelemben vett „képzettségi tőkeként” foghatjuk fel. A személyhez kötött végzettségi szint éppúgy hozzátartozik, mint az egyes emberek stílusa. Elsőként a bensővé tett megkülönböztetési képességről [Distinktionsvermögen] szólunk, ami a kognitív értelemben vett kompetenciában és az esztétikai értelemben vett ízlésben fejeződik ki. A „kulturális tőke” tartós inkorporálását az egyik lényeges habitusformaként kell felfognunk. Másodszor, objektív értelemben, a „kulturális tőke” azokat a kultúrjavakat jelöli, melyek kiváltéppen a kultúra írottá válása óta akkumulálhatók. A szimbolikusan élvezhetőekkel szemben a „kulturális tőke” ebben az állapotban materiálisan átruházható. Végül a „kulturális tőke” harmadik formája a tudásközvetítő képzési intézmények intézményesített alakjában rejlik. Ezek gondoskodnak a „kulturális tőke” technikai (a kvalifikáción keresztül) és társadalmi újratermeléséről, tehát a jog szerinti, a kompetenciáról kezeskedő képzési cím átruházásáról.

A harmadik tőkefajta Bourdieu elméletében a „gazdasági tőke”. A piac ismérvei e tőkefajtnál ragadhatóak meg a legtisztábban. A többi tőkefajta a „gazdasági tőkére” van utalva, mert az iskolák kiválasztásának, a képzési erőfeszítéseknek, az oktatási rendszerben vagy egy exkluzív klubban eltöltött időtartamnak nem utolsó sorban a gazdasági tőke szubsztrátuma: e lehetőségeket a pénz határozza meg. A „gazdasági tőke” biztosít hozzáférést a sikeres szakmai karrierhez. Mindamellet Bourdieu nem vádolható ökonomizmussal, mivel az osztályokat nem pusztán a gazdasági – dologi viszonylatok alapján definiálja. A három tőkefajta közös nevezője az, hogy megszerzésükhöz időre van szükség; az idő a tőkejavak közös valutája. A tőkét Bourdieu vagy anyagi formában, vagy bensővé tett, inkorporált formában felhalmozott munkaként gondolja el, vagyis a közös mérce a tőkefajta keletkezéséhez és kifejlődéséhez szükséges munkaidő.⁷ A há-

⁶ A „szimbolikus tőkére” vonatkozóan részletesebben lásd a 238. oldalt.

⁷ Bourdieu szavaival (1992a: 440. 21.lábjegyzet.): „Habár az időt azáltal kívánjuk megszerezni, hogy magunkat másokkal vagy minden lehetséges racionalizálási stratégiával helyettesítjük, [...] az idő bizonyosan az egyik legkényszerítőbb antropológiai határ marad”. Vö. uő. 1992d: 49. és 1983: 183, 196.

rom tőkefajta így azonos kritériumok alapján kerül elbírálásra, mindhárom kategoriálisan egyenértékű és elvben egymás között konvertálható.⁸

Bourdieu a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkét a mennyiségi kiterjedés és a minőségi összetétel, valamint a „társadalmi téren” belüli megszerzésükhöz szükséges idő alapján vizsgálja. A tőkék nagysága a felhalmozott tőkefajták összeadásán keresztül kapható meg. A tőkestruktúra az egyes tőkefajták összetételének jellegét adja. Az időbeli-biografikus dimenzió megszerzésük történetét mutatja, azaz a múltbeli tapasztalatoknak és a jövőt illető reményeknek a történeti aktorok „társadalmi röppályáján” való specifikus összekapcsolódását: a mindenkori történeti Mostban mind a lesüllyedt Volt, mind pedig a várt Eljövendő jelen van. E három kritériummal meg is neveztük a „társadalmi tér” első síkját, ti. az aktorok rendelkezésére álló objektív társadalmi pozícióit.

A „társadalmi tér” koncepciójával világossá válik, hogy Bourdieu mit is ért „osztályok” alatt. Az osztályok – Bourdieu magyarázatában – csak a kutató által elméletileg konstruált és szigorúan véve csupán valószínű osztályok, melyek aktoraik tényleges mobilizálására [Mobilisierung] a „társadalmi térben” való közelség, tehát a relatív kapcsolatviszonyok alapján nagyobb esélyt biztosítanak, mint más csoportkonstellációk (Bourdieu 1992a: 183; 1991c: 12–15, 55). Az osztályok azonban csak akkor válnak láthatóvá, ha a társadalmi-gazdasági különbségek a társadalmi osztályozásba és a presztízs-differenciált életstílusba szimbolikusan is megjelennek. Az aktorok eltérő tőkehozományának ez a *jelentősége*, ez hív életre osztályokat. Csak a disztinktív életstílus változtatja a tulajdont státusszá, a vagyont tekintéllyé. A *Haben*-ből megbecsült *Sein*, az elosztási egyenlőtlenségből kapcsolati egyenlőtlenség lesz.

Bourdieu a „társadalmi tér” fogalmával ezt a több dimenziójú „valóságot” írja le. A „társadalmi térben” található a „társadalmi mezők” objektíve és relatíve önálló struktúrái, melyek, habár csak a társadalmi aktorok gyakorlata révén léteznek, kényszerítő erővel bírnak, és az aktorok cselekvési lehetőségeit szabályozzák, korlátozzák („játékszabályok”). Az egyes mezők struktúráját a bennük mindenkor érvényes tőkefajták megoszlási struktúrája határozza meg. A tőkét ennyiben „egy mező keretén belüli rendelkezési hatalomként” (Bourdieu 1991c: 10) gondolja el, – egy egyszerű példával szemlélítve – mint amilyen a sport mezőjében a testi erő, a sebesség vagy az elegancia. Az aktorok ennek során habituális diszpozícióik szerint különbözőképpen meghatározott stratégiákat követnek, és olyan mezőkön lesznek érintettek, melyek érzelmileg vagy motivációsan érdeklik őket. A társadalmi mező közvetítő változója, melyben a habitus hatékonyává válik és megvalósul, ezáltal a habitus és cselekvés között helyezkedik el. A mezőket játékszabályok, tétek, profitlehetőségek és az aktorok specifikus érdekei jellemzik.

Megneveztük az aktorok „társadalmi téren” belüli társadalmi pozícióit, melyek az aktorokat a mindenkori gazdasági, kulturális és társadalmi körülményeken (valamint tőkenagyságuk, tőkestruktúrájuk és életútjuk ismérvein) keresztül társadalomstatisztikailag értelmezhető csoportokká fogják össze. Most rátérhetünk e tér második síkjára, az életstílusokra. Bourdieu osztályfogalmának kultúrszociológiai meghatározása szempontjából végeredményben az a központi felvetése, hogy a társadalmi pozíciók tere és

⁸ Más tőkefajtáknak örökletes társadalmi tőkévé való átalakítása természetesen csak korlátozottan lehetséges – például a nemesi cím vásárlásán vagy adományozásán keresztül. A tőkefajták egymás közötti átválthatósága süllyedő árfolyamokkal jár együtt, amiket a mindenkori történeti társadalom határoz meg.

az életstílusok tere között homológ kapcsolatok léteznek. Ez azt jelenti, hogy Bourdieu a szimbolikus életvezetés gyakorlatait és objektumait „reprezentált társadalmi világgént” (Bourdieu 1992a: 278) fogja fel. A két tér közötti rendszeres kölcsönös kapcsolatot a mindenkori osztály habitusa közvetíti. Így az ízlés és az életstílus által természeti adottságként megjelenített magatartás ideológiaként lepleződik le.

A cselekvő szubjektumok interakcióit objektív és intézményesült mechanizmusok kötik össze egymással, melyek mezőspecifikusan kialakult játékszabályokon keresztül uralmi viszonyokat hoznak létre. Az oktatási rendszer például így járul hozzá az objektív egyenlőtlenségi relációk állandósításához, amely a képzési címekért való versenyfutásban azoknak kedvez, akik a kulturális tőkét már családjuk révén megszerezték.⁹ Az aktorok interakciója éppen az ilyen intézményesülés által lesz változatlan jellegű. Ebbe az uralom is beleértendő, mivel ezen intézmények olyan elosztási struktúrát [Verteilungsstruktur] rögzítenek, ami meghatározza az uralomhoz való hozzáférést. A „társadalmi tér” e hatalmi mezői ezenkívül különféle materiális és szimbolikus státuszkompetenciákat juttatnak kifejezésre: a tér dimenziói a társadalomban uralkodó elosztási elvekből [Teilungsprinzipien] és ennek sajátjaiból (tehát a mindenkori tőkehozományból) állnak. Az aktornak a „társadalmi térben” a többi aktorhoz viszonyított relatív helyzete [Stellung] itt központi jelentőségű lesz.

A „szimbolikus tőke” végül is társadalmi erőforrás az elismerésért, a státuszért és a presztízsért folyó hatalmi harcban. A „szimbolikus tőke” feltételezi a három tőkefajta társadalmi észlelését: a társadalmi valóság szimbolikus megalapozottságát. A szolgáltatások és javak elosztásáért folyó gazdasági osztályharc mellett szimbolikus osztályharc zajlik az „igazi értékekért”, a legitim normákért és disztinktív életstílusokért. A „szimbolikus tőke” ennyiben a kulturális elismertség összege, melyet az egyes egyén vagy egy társadalmi csoport a maga számára a „társadalmi térben” felhalmozott tőkéje ügyes felhasználásával nyerhet el. „Osztályok” csak akkor keletkeznek, ha az osztályhelyzet gazdasági különbségei szimbolikusán átfordítódnak társadalmi osztályozásra. Ez – mint mondtam – az eltérő tőkehozományok *értékelése*, amely jelentést kölcsönöz az osztályoknak. Eközben a szimbolikus rend relatív autonómiára tesz szert az anyagi osztályharcval szemben. Az osztályfrakcióknak ez a folyamatos osztályozó és reprezentációs munkája a társadalmi erőviszonyok fokmérőjévé válik: „A szimbolikus hatalom érvényesítésével értelem- és jelentéskapcsolatok jönnek létre, melyek reprodukálják, illetve szimbolikus lázadás [Subversion] esetében transzformálják az objektív hatalmi- és erőviszonyokat.” (Schwingel 1995: 115) A társadalmi hatalmi viszonyoknak ez az uralomszociológiai elemzése Bourdieu osztályelméletének magjaként jelenik meg. Ezenfelül Bourdieu politikai kívánalmait is jellemzi, a „doxát”, azaz az eredeti életvilágnak és az életvilág csupán megtűrt szokásainak, értékeinek és normáinak észrevételét; újra és újra rákérdezni a dolgok hátterére és interpretálni azokat. A habitusformákat, melyek által az aktorok a társadalmi világot adottnak és magától érthetődőnek ismerik el, az alapul szolgáló hatalmi és tőkerelációkra vezeti vissza, majd ezen keresztül mint történetileg létrejöttet és társadalmilag strukturáltat leplezi le.

⁹ Lásd ehhez Bourdieu 1989.

Bourdieu elméleti eszköztárát meghatározott társadalmak konkrét elemzésén keresztül dolgozta ki, mint pl. a híres *Distinction*-ban, melyben az ötvenes és hatvanas évek francia társadalmát vizsgálta. Eszköztára ennél fogva sosem független konkrét kutatási- és megismerési érdekektől. Bourdieu számára fontos, hogy „behatárolt kutatási tárgyat konstruáljon, ami a legáltalánosabb problémák kidolgozását teszi lehetővé” (Bourdieu 1996: 82).

Miután Bourdieu központi elméleti fogalmait bemutattuk, tegyünk egy kis kirándulást a háború utáni francia társadalomba. A francia társadalomról szóló főművében Bourdieu három konkrét osztályt nevez meg: a polgárságot, a kispolgárságot és a munkásokat. Ezen osztályokat mindenkor a megkülönböztető életstílusokkal és ízlésvariánsokkal, az eltúlzott igényekkel és a „szükségyszerűség birodalmával” azonosítja.

A polgárság osztályfrakciókra különül. A régi polgárság erőfeszítés nélkül is tökéletesen bírja a disztinktív életformákat, modort, a hanyag, kötetlen viselkedést stb., röviden: itt van otthon a kulturális és társadalmi tőkét felhalmozott „nagyvilági férfi”. A polgárság azon tagjait, akik mindenekelőtt tekintélyes gazdasági tőkéjük miatt sorolhatók az uralkodó osztályhoz, optimista társadalomkép és anyagi jólét jellemez, szemben a polgárság értelmiségi-művészi származású osztályfrakciójával, melyet polgárelenes pesszimizmus és avantgarde érzés hat át. A tőkestruktúra szerinti ténylegesen domináns frakciói mellett a polgárság Franciaországban is a különböző tőkenagyságok alapján differenciálódik. A polgárság azonban minden esetben érti a módját, hogy stílusosan éljen, „a forma primátusát előbbre tartja a funkcióval, a módozatokat (modort) a tartalommal [Substanz] szemben. A polgárság disztinktív viselkedését, s ezáltal életstílusát a világnak kényszer- és sietségmentes megtapasztalása [Welt-Erfahrung] jellemzi.

Az általánosságban véve igényes és az oktatás területén iparkodó kispolgárság is frakciókra tagolódik, melyeknek a kollektív életpálya-mobilitás a közös ismertetőjegye. A kispolgárság leszálló ága (kb. a kiskereskedők és kézművesek) regresszív és autoriter beállítottságú: ízlése beéri a legigénytelenebbel és legmegszokottabbal. A végrehajtásban dolgozó [exekutive] kispolgárság (kb. az alkalmazottak és titkárok) autodidakta, törekvő tanulási buzgalma az aszketikus értékek iránti odaadásba torkollik, melyeket mint egyedül erkölcsöst körömszakadtáig védelmez, minden életörömöt későbbre halaszt, s mindent gyerekeire áldoz. Az új kispolgárság (kb. a turisztikai alkalmazottak és a korszellemet vakon követő újságírók) kiterjedt kulturális tőke felett rendelkezik, azonban csak annyi szakmai karriert remélhet, amennyi a végzettségéből eredetileg is következik. A kispolgárság *általánosságban* félműveltsége és aszketikus életmódja révén tűnik ki: kötelezettségei betartását élvezetből teszi élet-halál kérdésévé. A legitim kultúrának a kispolgárság általi „mohón erőltetett és naívan komoly igenlése”, – amit buzgalommal, ambíciózusan majmol és félreértelmez – szolgál arra, hogy elkülönüljön a proletariátustól. Ez az igény természetesen nem a kispolgár „természetéből” fakad, mindezt a „társadalmi térben” levő pozíciója eredményezi, melyet „köztes területén”, „viszonylagos meghatározatlanságán” és társadalmi mobilitásán keresztül jellemezhetünk.

Bourdieu-nél a munkásosztály tűnik a legkevésbé differenciáltnak. „Szükség uralta ízlése” a funkciót minden cselekvésében a forma elé helyezi. Így pl. a sport a munkások számára nem a kecsességről és stílusról szól, hanem a testi rátermettségről; az étkezés a jóllakásról, nem pedig a tálalásról és a teríték stílusáról (a tele tányér eszté-

tikája). A „proletár életstílus” ezért „szükség és hiány viszonylata [Mangelbeziehung] által meghatározott életstílus”.¹⁰

III. A TÖRTÉNETÍRÁS ESÉLYEI¹¹

Bourdieu elméletét mindenekelőtt saját kutatásaira támaszkodva dolgozta ki, melyek az algériai társadalomról szóló etnológiai tanulmányoktól egészen a francia társadalmat és oktatási rendszert átfogó empirikus vizsgálatokig terjednek.¹² Elméletéről ezidáig mégis többet beszéltek, semmint, hogy dolgoztak volna vele. Bourdieu-t elméletalkotásának kontinuos volta és konkrét empirikus vonatkozásai ellenére a német történetírás csak a '80-as években fedezte fel. Elméletét elsősorban a 18–19. századi kézművesek vizsgálatához használták, de a Bourdieu-féle kategóriák felhasználhatósága iránti érdeklődés hamarosan a kultúra intézményeire, így a családra, az iskolára és az egyetemre is kiterjedt (Grießinger 1981; Eggers 1985; Müller-Rolli 1985; Portele-Huber 1981). Bourdieu recepciója a '90-es években mindenekelőtt a fiatal, a polgárságot kutató történészek között élt meg nagy fellendülést. A társadalomtörténeti polgárság- és fogyasztáskutatók bevezetői ma már nem tekinthetnek el a „klasszikussá vált Bourdieu idézésétől”.¹³ Milyen bővítési lehetőségek nyílnak ezen keresztül?

A történettudomány kultúrtörténeti kibővítésének alapeszméje az, hogy a társadalmi változásnak a kollektív és egyéni életvitelre gyakorolt hatását kifürkésszük. A cselekvések és struktúrák közötti kapcsolatok a habitusfogalom segítségével tematizálhatók, amely rálátást nyit a kulturálisan közvetített társadalombeli hatalmi viszonyokra. A következőkben néhány kutatási terepet vázolok, melyek különösen eredményesen dolgozhatók fel Bourdieu elméletének eszköztárával.

Makroszinten komparatív módon rajzolhatjuk újra a nemzeti kultúrák kollektív identitását, tekintettel mind a nemzetállamok képződésére és a politikai kultúrára, mind pedig az értékek változására. Wolfgang Engler az NDK-t elemző dolgozatában kiemeli, hogy az NDK társadalma „a kulturálisan lefelé nivellált” „államszocialista habitusformákban” „élő kisemberek” társadalma volt. Az NDK hatalmi elit életstílusa nem bírt irányító funkcióval. A „praktikus dicséretével” és a munkások és alsóbb alkalmazottak hasznos voltával ugyanakkor a mégoly közönséges fogyasztási cikkek „álművészivé és hivalkodóvá tétele” állt szemben. Ez volt az NSZK idealizált társadalmára történő sandítás, amely egyesítette a keletnémeteket, saját társadalmuk ezáltal viszont mint kötő-

10 Az osztályról szóló idézetek előfordulási sorrendben Bourdieu 1992a: 25, 291, 513 és 538.

11 Gyakorlati okokból Bourdieu-nek csak a német történettudományra tett hatására korlátozom magam. Ennek természetesen nagy ára van, mert a francia történettudományban Bourdieu hasonlíthatatlanul nagyobb a befolyással bír. A. Guillemin, M. Offerlé vagy L. Pinto munkáit, hogy csak néhányat nevezek meg, sajnos figyelmen kívül kell hagynom; itt leginkább Christophe Charle műveit vettem igénybe.

12 Bourdieu írásainak átfogó bibliográfiáját nyújtja Mörth-Fröhlich 1994: 271–311. Bourdieu elméletének a szociológiai és irodalomtudományi kutatásban történő felhasználásához lásd a bibliográfiát Edernél (1989: 415–421).

13 Vö. mindenek előtt a polgárságkutatással, mely a polgárságot osztályként fogja fel. Bourdieu sikeres alkalmazására lásd pl. Mergel 1994; Tacke 1995; Tanner 1995. Ehelyütt eltekintek a rövidebb alkalmazások megnevezésétől, mivel azok kivétel nélkül megkívánják az idézést.

dést nem eredményező anomália jelent meg. Az NDK-s nómenklatúra politikai tőkéje (ez esetben a társadalmi tőke alformájaként értve) a „kollektív erőforrások örökletességéhez [Patrimonialisierung]” vezetett (Engler 1992: 63, 65, 72-73).¹⁴

A nemzetállami vizsgálati keret azonban semmiképpen sem magától értetődő. Bár a modern társadalmakban a fontos cselekvési korlátozásokat általában az állami közigazgatási egységek jelenítik meg, esetleg irányítják is (Bourdieu 1992c: 151), a szimbolikus hatalmat más is legitimálhatja. Egy *közbülső szinten* így például a szervezeti és vállalkozási kultúrák, de csoportok és osztályok kultúrái is vizsgálhatók, mint amilyen pl. az arisztokráciáé, a polgároké és proletároké; emellett a szub-, alternatív- és ellenkultúrák is elemezhetők, pl. az új társadalmi mozgalmak a 1968-as események következményeként.¹⁵ Bourdieu-re hivatkozva rendszert adhatunk a milióelmélet tanulmányozásának, melyben a különböző tőkefajtáknak valamely milió felépítésében és stabilitásában való jelentőségére kérdezhetünk rá. Különös módon a német történetírás az értelmiség társadalomtörténete, illetve a tudománytörténet kapcsán mindeddig nem nyúlt vissza Bourdieu-höz, habár ő maga újra és újra utalt az értelmiség keletkezésének jelentőségére, és kitart amellett, hogy az értelmiségi „ész [Vernunft] [...] teljesen történeti” (Bourdieu 1993b: 354),¹⁶ tehát historizálandó és társadalmi kontextusában tárgyalandó.

Bourdieu-re hivatkozva az osztályok társadalomtörténete is átfogalmazható, amennyiben azok „társadalmi helyzetét” az összehasonlítás alapját képező osztály (a „társadalmi téren” belül) aktorainak helyzetéhez és rangjához képest, elsődlegesen a viszonylagosságot hangsúlyozva fogjuk fel. Az osztályok kapcsolattörténeti szerkezetét nem számítva megfigyelhető, hogy azok nem a (bér-) munkaviszonyokban jellemző mértékre épülnek. Az osztálytípust a bér- és munkaviszonyok magjában több tőkefajta hozza létre. A kulturális dimenzió kategóriája nem egy, pusztán a társadalmi struktúrából levezethető kategória, hanem az osztálydefiníció integráns alkotóeleme. Így a polgárságot akkor ragadhatjuk meg osztályként, ha habituális diszpozícióikat osztályszervezőként fogjuk fel. Az a divatos irányzat viszont problematikus, mely a kulturális és fogyasztási mintákat az iparszociológiai és társadalmi struktúra-elemzések csaknem teljes ismerete nélkül kívánja megérteni. Bourdieu által feloldható a polgárság és munkásság története közötti szétválasztás, mivel az osztályok nem pusztán a különböző jellegű és mennyiségű tőkék feletti rendelkezés által léteznek, hanem kölcsönös megkülönböztetési törekvéseik által is, melyek az emberi cselekvés valamennyi területére kiterjednek: a fogyasztástól és öltözködési stílustól az egyesület- és pártformáig. Elméletének köszönhetően az esztétikum szférája is hozzáférhetővé válik a szociológiai elemzés számára. A műalkotásokkal szembeni beállítódás nem választható el az étkezési szokásoktól vagy a sportágaktól, melyek ugyanúgy a habitus logikájának engedelmeskednek. Cselekvéseméletileg ez annyiban jelent bővítést, hogy a „szimbolikus tőkéért” való harcot a mobilizált osztályok közötti interaktív hatalmi viszonyok leglényegesebb összetevőjeként kell szemlélnünk.¹⁷

14 Valamint Bourdieu 1991c: 33-37. A nemzeti keretekhez lásd François - Siegrist - Vogel 1995.

15 Lásd Gilcher-Holtey 1993.

16 Lásd ehhez Schwingel 1995: 124-128, 155-158.; Bourdieu 1991b: 42-64; Bourdieu 1991c: 49-81. A német történetíráshoz csak Schriewer - Keiner - Charle 1993. Az amerikai és a francia történetírásban ezzel szemben Ringer 1992 és Charle 1994.

17 A valószínű és a mobilizált osztály közötti megkülönböztetést lásd fentebb. Emellett Bourdieu 1992a 175. a 6. jegyzetpontot is beleértve, Tanner 1995: 10, 16-17; Griesinger 1981: 451-153, 455.

Ki, hogyan és milyen eszközökkel próbál meg a „legitim értékeknek” (politikailag) érvényt szerezni, miként kísérlik meg ezek védelmét, milyen ellen- és tévinterpretációk kerülnek megfogalmazásra? Egy ilyenképpen inkább cselekvéseméletileg orientált osztálymodell nemcsak közelebb hozná egymáshoz a munkásságra és a polgárságra irányuló történetírást, hanem azt lényegesen kibővíthetné és megváltoztathatná.

Mikroszinten végeredményben csoportok és individuumok különböző életstílusai iránti érdeklődésről van szó. Az Alltagsgeschichte számára, amennyiben valóban naívan „neoromantikus” és elméletellenes, úgy Bourdieu-n keresztül egy olyan eszköztár áll rendelkezésére (habitus, mező), amely a hétköznapok kulturális vonzódásainak látszólagosan teljesen autonóm területeit is képes elméletileg más összefüggésbe helyezni és hozzáférhetővé tenni az oksági magyarázatok számára. Reinhard Sieder javasolta, hogy az életrajzkutatást ilyen irányban erősítsük (Sieder 1994: 464). Kívánatos lenne, ha az éféle kutatások társadalomkritikus észrevételeikkel hozzájárulnának „egységes mintázatú életutak széthullásának [Entstandardisierung der Lebensläufe]” problémájához, mert csak a tipikus életútminák történeti bizonyossága teszi a jelenbeli atipikust tisztábban láthatóvá és pontosabban körvonalazhatóvá. Az Alltags- és Sozialgeschichte közötti polarizáció a Bourdieu-féle közelítésmód és fogalomtár alapján fiktív alternatívaként jelenik meg, mivel az aktorok gyakorlatában a társadalmi világ éppúgy reprezentálva van, mint ahogy cselekvéseik gyakorlatteremtő elve a bensővé tett habitus.

A „megtestesült aktorokat” a nevezett szintek egyikén sem foghatjuk fel előfeltételek nélküli, független individuumokként vagy strukturálisan determinált jellemekként. Sokkal inkább habituálisan megformált aktorokként kell őket elgondolnunk, akik a „társadalmi tér” gravitációs és harcmezején cselekszenek és gyakorlataik által egymás közötti disztinktív kapcsolatokba kerülnek. A szimbolikus hatalmi viszonyok ezen keresztül termelődnek és reprodukálódnak.

IV. HATÁROK: ÚJRAFOGALMAZÁSI IGÉNYEK ÉS AZ ÁTÜLTETÉS PROBLÉMÁI

Négy különböző hatósugarú megállapításra szorítokozom.

Először: Hogyan ragadható meg Bourdieu elméletével a *társadalmi változás* és a *történeti fejlődés*? Bourdieu elsősorban statikus társadalmakat ír le, melyekben a tudattalan és csak nehezen megváltoztatható habitusformák merev társadalomszerkezetet formálnak. Az aktorok habitusuk „törvényeinek” engedelmessé válnak, és valamennyi cselekvésüket és ítéletüket habituálisan kötött diszpozícióikra redukálják. Ezáltal mindazon objektív feltételek reprodukciójához hozzájárulnak, melyeknek maguk is termékei.¹⁸ Úgy tűnik, hogy a habituális sémák és a társadalmi körülmények közötti reproduktív cirkularitás keletkezését nehéz megmagyarázni, azaz azt, hogy a habitusstruktúrák mikor és hogyan alakítják az alapul szolgáló társadalmi struktúrát.

Bourdieu itt olyan helyzeteket nevez meg, melyek a habitusnak mint a gyakorlat termelőelvének kudarcát eredményezik. Társadalmi konfliktusok következtében „az objektív struktúráknak a részünké váltakkal való azonossága” miatt a habitus elveszhet

¹⁸ Lásd ehhez Bourdieu 1976: 165; uő. 1992a: 367–373. csakúgy, mint 1987: 114.

(Bourdieu 1987: 50). Amennyiben a „társadalmi téren” belüli társadalmi mezők habitusfogalma már dinamikusan és konfliktuselméletileg megalapozott, minthogy az uralmon levő, intézményi háttérrel rendelkező aktorok és az uralom alatt álló eretnekek a mindenkori mezőben a rend megtartásáért és megváltoztatásáért harcolnak (Bourdieu 1993a: 107-116), úgy mindenekelőtt az elsajátított habitusformák és az átalakult környezet különidejűsége az, ami társadalmilag válságos pillanatokhoz vezet. Vannak „válság-szituációk, melyekben széttöredezik habitus és mező közvetlen illeszkedése”, mivel „a habituális elvárásstruktúrák rendszeresen megcsaltnak és a részünkké vált és jól bevált észlelési és gondolkodási sémák megkérdőjeleződnek”.¹⁹ A változást és válságot közelebbről a „hiszterézis-efekt”^{*} fogalmával írja le. A reményeikben és kilátásaikban végérvényesen csalódtak kiszállnak az adott mezőben folyó konkurenciaharcból, amely harc feltételezi a mezőspecifikus játékszabályok elismerését. Többé már nem fogadják el azt, amit az uralmon levők diktálnak, ehelyett forradalmi harcot indítanak, ezáltal új célok és téték, azaz új játékszabályok felállítására törekszenek. E helyi válság akkor válik általános válsággá, ha „a különféle mezőkben homológ pozíciókkal bíró aktorok érdekei és diszpozíciói egybeesnek”. Tényleges „történelmi esemény” akkor jön létre, ha a viszonylag autonóm mezők válságfolyamatai aktoraik pozícióazonossága alapján egymással kereszteződnek és szinkronba kerülnek, s erre szövetségeket alapítanak. Természetesen ezek az absztrakt nézőpontok semmi esetre sem pótolják az igazi összecsapásokat és a közvetlen interakciókat (Bourdieu 1992b: 274; 276-283). Ennélfogva az ellenséges habitusú aktorok a pozícióazonosság fentebb tárgyalt viszonyai között alig lelhetők fel.

Bourdieu a változást az objektív-strukturális szinthez csatolja, amit az aktorok eredetileg válaszként dolgoznak fel. A társadalom átalakulása pusztán a habitusformáknak önmaguk általi megváltoztatásán keresztül nem tűnik lehetségesnek. A „szimbolikus tőkéért” való konfliktusszerű harc feltételezése képezi azt a cselekvéseméleti vázat, ami magyarázhatóvá teszi a társadalmi változást. E fogalommal ugyan leírható a tőkefajta hatalmi viszonyokká történő átalakulása és cserefolyamatai, mint ahogy kétségtelenül valamely habitusforma is felválthat egy másikat, a Bourdieu fogalomegyüttesével azonban nem lehet megragadni a változást. A társadalmilag termelt habitusformáknak paradox módon az őket létrehozó struktúrákat kellene megváltoztatniuk. A habitus nem képes önmaga megváltoztatására. Csupán aktualizálásának stratégiái változnak, melyekkel a gyakorlat során annak elismeréséért és hatalmáért küzdenek. Bourdieu „társadalmi térről” való koncepciója szintén elvonatkoztat a társadalmi folyamatok dinamikájától, mert Bourdieu-t csak az aktorok egymás közötti hatalmi viszonyai érdeklik, nem pedig a hatalmi harcok, melyek társadalmi változást eredményezhetnének. Épp a társadalmi változás magyarázatának problémáján keresztül válik nyilvánvalóvá, hogy társadalomelméletének kidolgozása során inkább a struktúra szerepe kapott nagyobb hangsúlyt.

Második pontként Bourdieu empirikus központi tételeinek *francia jellegét* kell kiemelnünk. Aligha van még egy olyan ország, ahol a kultúra alapú megkülönböztetések akkora súllyal esnének latba az aktorok önértelmezésében (a saját személynek másokkal szembeni túlértékelése, akár mint uralmi eszköz), mint Franciaországban. Ugyanígy „francia” ismérv, hogy Bourdieu-nél az iskolai képzés roppant nagy jelentő-

¹⁹ Az idézet helye Bourdieu 1987: 397.; Schwingel 1995: 74.

* Fizikai fogalom, jelentése mágneses egység (A Fordító).

séggel bír. Az elit iskola- és egyetemi rendszer e társadalomban lényegesen nagyobb erőt képvisel, mint pl. a német társadalomban. A jóléti állam tematizálása, a társadalmi mozgalmak és a társadalmi-gazdasági különbségtételek [Differenzierungen] saját dinamikája Bourdieu-nél csekélyebb jelentőséggel bír. A szociokulturális egyenlőtlenségmintáknak ezt a dominanciáját részben Bourdieu-nek az életvilágra irányuló empíriája magyarázza. Mindenesetre az a leszűkítés, mely a társadalmi cselekvéseket túlságosan is gyakran a disztinkciós cselekvésekre redukálja, elméletileg nem igazolható.

Harmadszor: *Bourdieu érdeklődése* elsősorban az uralkodó polgári rétegekre és a kispolgárságra irányul, melyhez képest a munkásosztálynak szentelt figyelve igencsak csekély. Ténylegesen ki beszélne még a munkások szegénységből született, „szükség uralta ízléséről”, tekintettel ennek az osztálynak hagyományosan mértéktelen (excesszív) költsékezésére vagy megnőtt jövedelmére? Mégis: a proletariátus „populáris ízlése” a gesztus, a testtartás, a beszédmód, a kinézet valamennyi „finom különbségből” kiolvasható. Bourdieu-nek azonban az ’50-’60-as évek francia osztálytársadalmáról fentebb vázolt leírása annyira normatív, hogy abból az ellenirányú tendenciák és a finom részfolyamatok nem magyarázhatók. Ez nézetem szerint azért van, mert a „kulturális tőke” fogalmának a „finom megkülönböztetések” területén való Bourdieu-i használata, szemben a „szimbolikus tőke” fogalmával, egy nagyon leszűkített kultúrafogalomra vonatkozik.

Negyedszer, a történész azzal a problémával szembesül, hogy az elmélet milyen *források* segítségével tehető hozzáférhetővé a történeti kutatás számára. A forrásinterpretáció klasszikus repertoárjával gyakran éppen a Bourdieu-nél központi jelentőségű habituális sémák ragadhatóak meg nehezen. A történész számára a következő forrástípusok ígérnek sokat: (a.) önéletrajzok, naplók és levelek, melyek feltárják az aktorok önértelmezését és hétköznapi gyakorlataikat; (b.) fotók (és részben filmek), melyek a lakás berendezését, a ruházatot és a testtartást különféle szituációkban és alkalmakkor ábrázolják; (c.) oral-history-jellegű források. Ha mindehhez még az osztály- és csoportspecifikus beszédstílus vizsgálatához szükséges (szak)folyóiratokat és újságokat is hozzászámítjuk, akkor is fennáll még a probléma, hogy sok csoport és társadalom esetében e forrásfajta csak csekély terjedelemben maradtak fenn. Ráadásul e források keletkezése mögötti motivációk és befogadó csoportjaik felderítetlen maradnak. A nagyívű interpretációk ezért legtöbbször elkerülhetetlenül zátonyra futnak a szűkös és zavaros forrásbázison. Csak a közvéleménykutatás megszületésével, Németországban legjobb esetben is csak a 20. század első harmadától²⁰ van esély e hézagok kitöltésére, feltételezve, hogy a közvéleménykutatók oly módon teszik fel kérdéseiket, hogy azok a történészek saját kérdései megválaszolásában segítségére legyenek.

A kultúra a Bourdieu-i értelemben – amennyire ez világossá vált – nem a tartalom vagy a tárgyterület kérdése. A történész a történeti aktor minden gyakorlatában tetten érheti annak habituális diszpozícióit, melyek felfedik az észlelés, a gondolkodás és az értékelés módját. Bourdieu ez esetben a hatalmat ábrázoló „*viszonylatokra*” mindenekelőtt nem mint különbségekre (Differenzen), hanem sokkal inkább mint megkülönböztetésekre (Distinktionen) gondol.

Fordította: Horváth Gergely Krisztián

²⁰ Reprezentatív körkérdések csak 1945, életstílus-vizsgálatok pedig csak a ’70-es évek óta léteznek.

HIVATKOZOTT ÉS KITEKINTŐ IRODALOM

- Bourdieu, Pierre 1976: *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabyllischen Gesellschaft*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1983: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Reinhard Kreckel (Hrsg.) *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen
- Bourdieu, Pierre 1987: *Sozialer Sinn*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1989: *La noblesse d'État*. Paris
- Bourdieu, Pierre 1991a: Die Illusion der Biographie. Über die Herstellung von Lebensgeschichten. *Neue Rundschau* (102.) 1991/3. 109–115.
- Bourdieu, Pierre 1991b: *Die Intellektuellen und die Macht*. Hamburg
- Bourdieu, Pierre 1991c: *Sozialer Raum und „Klassen“*. *Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1992a: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1992b: *Homo academicus*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1992c: *Rede und Antwort*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1992d: *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg
- Bourdieu, Pierre 1993a: *Soziologische Fragen*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre 1993b: Über die „scholastische Ansicht.“ In: Gebauer, Gunter – Wulf, Christoph (Hrsg.) *Praxis und Ästhetik. Neue Perspektiven im Denken Pierre Bourdieus*. Frankfurt
- Bourdieu, Pierre (im Gespräch mit Lutz Raphael) 1996: Über die Beziehungen zwischen Geschichte und Soziologie in Frankreich und Deutschland. *Geschichte und Gesellschaft* 22. 62–89.
- Charle, Christophe 1994: *La république des universitaires. 1870–1940*. Paris
- van Dülmen, Richard 1995: Historische Kulturforschung zur Frühen Neuzeit. Entwicklung – Probleme – Aufgaben. *Geschichte und Gesellschaft* 21. 1995. 403–429.
- Eder, Klaus (Hrsg.) 1989: *Klassenlage, Lebensstil und kulturelle Praxis. Beiträge zur Auseinandersetzung mit Pierre Bourdieus Klassentheorie*. Frankfurt
- Eggers, Petra 1985: Geschmack und Geschmackswandel in der handwerklichen Trinkkultur im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: *Neue Sammlung* 25. 359–375.
- Engler, Wolfgang 1992: Die Unwirklichkeit des Realen. In: uö.: *Die zivilisatorische Lücke. Versuche über den Staatssozialismus*. Frankfurt 62–87.
- François, Etienne – Siegrist, Hannes – Vogel, Jacob 1995: *Nation und Emotion: Die Representation der Nation in Deutschland und Frankreich im Vergleich. (19. und 20. Jahrhundert)*. Göttingen
- Gebauer, Gunter – Wulf, Christoph (Hrsg.) 1993: *Praxis und Ästhetik. Neue Perspektiven im Denken Pierre Bourdieus*. Frankfurt
- Gilcher-Holtey, Ingrid 1993: 1968 in Frankreich: Die große Parallellaktion. *Berliner Journal für Soziologie*. 1993/3. 539–548.
- Grießinger, Andreas 1981: *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*. Berlin
- Harker, Richard u.a. (Hrsg.) 1990: *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory*. London
- Historie sociale des sciences sociales. Actes de la recherche en sciences sociales*. Nr. 106./107./108. 1995.
- Janning, Frank 1991: *Pierre Bourdieus Theorie der Praxis. Analyse und Kritik der konzeptionellen Grundlegung einer praxeologischen Soziologie*. Opladen
- Jeismann, Michael 1995: Verpuppt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995.11.22. N 5.
- Kocka, Jürgen 1986: *Sozialgeschichte*. Göttingen
- Mergel, Thomas 1994: *Zwischen Klasse und Konfession. Katholisches Bürgertum im Rheinland 1794–1914*. Göttingen
- Mörth, Ingo – Frölich, Gerhard (Hrsg.) 1994: *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Frankfurt
- Müller, Hans-Peter 1992: Sozialstruktur und Lebensstile. *Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Frankfurt
- Müller-Rolli, Sebastian 1985: Familie und Schule im historischen Prozeß der sozialen und kulturellen Reproduktion. *Neue Sammlung* 25. 340–358.
- Portele, Gerhard – Huber, Ludwig 1981: Entwicklung des akademischen Habitus. In: Sommerkorn, Ingrid N. (Hrsg.) *Identität und Hochschule*. Hamburg 185–197.

- Ringer, Fritz 1992: *Fields of Knowledge. French Academic Culture in Comparative Perspective. 1890-1920*. Cambridge
- Schmeiser, Martin 1985: Pierre Bourdieu - Von der Sozio-Ethnologie Algeriens zur Ethno-Soziologie der französischen Gegenwartsgesellschaft. In: *Ästhetik und Kommunikation* 16. 167-183.
- Schriewer, Jürgen - Keiner, Edwin - Charle, Christophe (Hrsg.) 1993: *Sozialer Raum und akademische Kulturen*. Frankfurt
- Schwingel, Markus 1995: *Bourdieu zur Einführung*. Hamburg
- Sieder, Reinhard 1994: Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? *Geschichte und Gesellschaft* 20. 445-468.
- Tacke, Charlotte 1995: *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*. Göttingen
- Tanner, Albert 1995: *Arbeitsame Patrioten - wohlständige Damen. Bürgertum und Bürgerlichkeit in der Schweiz 1830-1914*. Zürich